

BYUDJET MABLAG‘LARINI TAQSIMLASH JARAYONIDA MOLIVAVIY RISKLAR DARAJASINI ANIQLASHNING KO‘P MEZONLI BAHOLASH USULLARI

Uzoqov Azamat Baxodir o‘g‘li

Jizzax viloyati

Paxtakor tumani iqtisodiyot va moliya
bo‘limi birinch o‘rinbosari

Annotatsiya

Maqolada byudjet mablag‘larini taqsimlash jarayonida moliyaviy risklar darajasini aniqlash uchun ko‘p mezonli baholash yondashuvi ishlab chiqildi. Fiskal riskni ifodalovchi oltita mezon tanlandi: tuzatilgan byudjet defitsiti, siyosiy yo‘naltirilgan kreditlash, davlat qarzi, tashqi qarz, xarajatlarning daromad bilan qoplanishi va iqtisodiy o‘sinh. Mezonlar vazni iyerarxiyalarni tahlil qilish usuli (AHP) bilan aniqlandi, muvofiqlik nisbati 0,008 ga teng bo‘ldi. O‘zbekistonning 2022-2025-yillardagi ma’lumotlari bo‘yicha TOPSIS usuli va integral risk indeksi hisoblandi. Eng yuqori risk darajasi 2023-yilga to‘g‘ri kelgani, 2024-2025-yillarda defitsitning qisqarishi hisobiga risk mo‘tadil zonaga qaytgani aniqlandi. Natijalar teng vaznlar va o‘n ikki ssenariyli sezgirlik tahlili bilan tekshirilganda ham saqlanib qoldi. Integral indeksni byudjet loyihasini tayyorlash bosqichida qo‘llash, kvazifiskal kreditlash va kafolatlar limitini risk zonasiga bog‘lash taklif etildi.

Kalit so‘zlar: byudjet taqsimoti, fiskal risk, ko‘p mezonli baholash, AHP, TOPSIS, integral risk indeksi, davlat qarzi, byudjet defitsiti

Аннотация

В статье разработан многокритериальный подход к определению уровня финансовых рисков в процессе распределения бюджетных средств. Были отобраны шесть критериев фискального риска: скорректированный дефицит бюджета, политически ориентированное кредитование, государственный долг, внешний долг, покрытие расходов доходами и экономический рост. Веса критериев определены методом анализа иерархий (AHP), коэффициент согласованности составил 0,008. По данным Узбекистана за 2022-2025 годы рассчитаны оценки методом TOPSIS и интегральный индекс риска. Установлено, что наиболее высокий уровень риска пришелся на 2023 год, а в 2024-2025 годах за счет сокращения дефицита риск вернулся в умеренную зону. Результаты сохранились и при проверке с равными весами и анализом чувствительности по двенадцати сценариям. Предложено применять интегральный индекс на этапе подготовки проекта бюджета и увязывать лимиты квазифискального кредитования и гарантий с зоной риска.

Ключевые слова: распределение бюджета, фискальный риск, многокритериальная оценка, AHP, TOPSIS, интегральный индекс риска, государственный долг, дефицит бюджета

Abstract

The article developed a multi-criteria approach to determining financial risk levels in budget allocation. Six fiscal risk criteria were selected: the adjusted budget deficit,

policy-based lending, public debt, external debt, revenue coverage of expenditures and economic growth. Criterion weights were derived with the analytic hierarchy process (AHP), and the consistency ratio equalled 0.008. TOPSIS scores and an integral risk index were calculated on data for Uzbekistan for 2022-2025. The highest risk level was found in 2023, while in 2024-2025 the risk returned to the moderate zone owing to the reduction of the deficit. The results held under equal weights and twelve sensitivity scenarios. It was proposed to apply the integral index at the stage of preparing the draft budget and to link the limits of quasi-fiscal lending and guarantees to the risk zone.

Keywords: budget allocation, fiscal risk, multi-criteria assessment, AHP, TOPSIS, integral risk index, public debt, budget deficit

KIRISH

Byudjet mablag'larini taqsimlash har doim ma'lum darajadagi noaniqlik sharoitida amalga oshiriladi. Daromadlar prognozi, qarzga xizmat ko'rsatish xarajatlari, davlat korxonalari va bank tizimiga berilgan kafolatlar hamda byudjetdan tashqari kreditlash kelgusi yilda kutilmagan qo'shimcha majburiyatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Xalqaro tajribada bunday majburiyatlarning amalga oshishi davlat moliyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan: 1990-2014-yillarga oid ma'lumotlarga ko'ra, shartli majburiyat amalga oshgan har bir holatda hukumat o'rtacha YaIMning 6 foiziga teng mablag' sarflagan, moliya sektoridagi yirik inqirozlarda bu ko'rsatkich 40 foizgacha yetgan [3].

Byudjet taqsimoti jarayonida risk uch bosqichda shakllanadi. Rejalashtirish bosqichida daromadlar prognozi va xarajatlar shifflari belgilanadi, bu yerda asosiy risk prognozning amaldagi natijadan farq qilishidir. Taqsimlash bosqichida mablag'lar vazirliklar, hududlar va dasturlar o'rtasida bo'linadi, qarz hisobidan moliyalashtiriladigan loyihalar va byudjet kreditlari tanlanadi. Ijro bosqichida esa tushumlar kamayishi, kurs o'zgarishi yoki kafolatlangan majburiyatlar bo'yicha to'lov talabi qo'shimcha xarajat yuzaga keltiradi [4]. Taqsimot bo'yicha qaror qabul qilinayotgan paytda risk darajasi aniq o'lchangan bo'lsa, ijro bosqichidagi tuzatishlar hajmi kamayadi va byudjet ustuvorliklari saqlanib qoladi.

O'zbekistonda fiskal risklarni boshqarishning huquqiy asoslari izchil shakllantirildi. Byudjet kodeksida o'rta muddatli fiskal strategiyani ishlab chiqish va tasdiqlash tartibi belgilangan [14]. "Davlat qarzi to'g'risida"gi Qonunda davlat qarzi YaIMning yillik prognoz ko'rsatkichiga nisbatan 60 foizdan oshmasligi, u 50 foizga yetganda Vazirlar Mahkamasi qarzni belgilangan chegarada saqlash choralarini parlamentga kiritishi, qarz bilan bog'liq valyuta kursi, foiz stavkasi, qayta moliyalashtirish, likvidlik va kredit risklarini baholash nazarda tutilgan [15]. 2026-2028-yillarga mo'ljallangan Fiskal strategiyaga fiskal tavakkalchiliklar bahosi kiritildi [17].

Fiskal intizom natijalari ham ijobiy. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, konsolidatsiyalashgan byudjet defitsiti 2024-yildagi YaIMning 3,3 foizidan 2025-yilda 2,1 foizga (39,1 trln so'm) qisqardi [16]. Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) ijroiya kengashi defitsitning qisqarganini qayd etib, keyingi bosqichda davlat korxonalari va davlat-xususiy sheriklik loyihalaridan kelib chiqadigan fiskal risklarni monitoring

qilish va boshqarishni kuchaytirishni tavsiya etdi [7]. 2025-yil oxirida davlat qarzi 46,85 mlrd AQSh dollarini, ya'ni YaIMning 31,9 foizini tashkil etib, uning 85 foizi tashqi qarzga to'g'ri keldi [19]. Bu ko'rsatkichlar qonuniy chegaradan ancha past bo'lsa-da, qarz tarkibida tashqi manbalar ulushining yuqoriligi valyuta kursi riskini byudjet rejalashtirishda doimiy hisobga olishni talab qiladi.

Amaliyotda fiskal risk ko'pincha bitta ko'rsatkich, masalan, defitsit yoki qarz darajasi bilan baholanadi. Biroq turli ko'rsatkichlar bir yilning o'zida qarama-qarshi yo'nalishda o'zgarishi mumkin: defitsit qisqarayotgan yilda qarz yoki kvazifiskal kreditlash o'sishi kuzatiladi. Bunday holatda byudjet taqsimoti bo'yicha qaror qabul qiluvchiga barcha mezonlarni yagona shkalaga keltiradigan vosita kerak bo'ladi. Maqolaning maqsadi byudjet mablag'larini taqsimlash jarayonida moliyaviy risk darajasini ko'p mezonli usullar asosida aniqlash metodikasini ishlab chiqish va uni O'zbekiston ma'lumotlarida sinab ko'rishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi: fiskal risk mezonlari tizimini asoslash; mezonlar vaznini AHP usuli bilan aniqlash; TOPSIS usuli va integral risk indeksi orqali yillarni risk darajasi bo'yicha tartiblash; natijalar barqarorligini tekshirish va byudjet jarayoni uchun takliflar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Fiskal risk tushunchasi XVJ tadqiqotchilari A. Cebotari va hammualliflari ishida tizimli bayon qilingan. Ular fiskal riskni davlat moliyasi ko'rsatkichlarining prognoz yoki byudjetda belgilangan qiymatdan chetga chiqish ehtimoli sifatida izohlab, uning asosiy manbalari makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning kutilmagan o'zgarishi, bank inqirozlari va shartli majburiyatlar ekanini ko'rsatgan hamda fiskal risklar to'g'risidagi bayonot namunasini taklif etgan [4]. E. Bova va hammualliflari shartli majburiyatlarning amalga oshishi iqtisodiy o'sish sust bo'lgan va inqiroz davrlarida to'planishini, boshqaruv sifati yuqori va fiskal hisobot qamrovi keng mamlakatlarda bunday xarajatlar kichikroq bo'lishini aniqlagan [3]. Bu xulosa byudjetdan tashqari operatsiyalarni risk baholashiga kiritish zarurligini asoslaydi.

Ko'p ko'rsatkichli fiskal risk baholashning muhim namunasi E. Baldacci va hammualliflari tomonidan taklif etilgan fiskal stress indeksidir. Mualliflar fiskal stress ehtimolini byudjetning birlamchi balansi, qarz darajasi, qayta moliyalashtirish ehtiyoji va qarz tarkibi kabi bir nechta ko'rsatkichlar orqali yagona indeksga birlashtirgan [1]. Rossiya iqtisodchilari S. Vlasov va hammualliflari davlat moliyasining qisqa va uzoq muddatli barqarorligini baholashda shunday indeksdan foydalanib, byudjet qoidalarining afzallik va cheklovlarini ko'rsatgan [12]; [13]. Qarz darajasi bilan bog'liq chegaralar bo'yicha A. Ghosh va hammualliflari qarz ortgan sari birlamchi balansning moslashish qobiliyati susayishini, ya'ni "fiskal charchoq" yuzaga kelishini ko'rsatgan [5], C. Reinhart va K. Rogoff esa yuqori qarz darajasi bilan iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq etgan [8]. Bu ishlar qarz va o'sishni bir vaqtda hisobga olish lozimligini ko'rsatadi.

Ko'p mezonli qaror qabul qilish usullari iqtisodiyotda keng qo'llanadi. T. Saaty taklif etgan iyerarxiyalarni tahlil qilish usuli (AHP) mezonlarni juftlik taqqoslash orqali vaznlash va ekspert baholarining muvofiqligini tekshirish imkonini beradi [9].

O. Vaidya va S. Kumar AHP ning tanlash, baholash, resurs taqsimlash, rejalashtirish va tartiblash masalalaridagi qo'llanishini umumlashtirgan [10]. C. Hwang va K. Yoon ishlab chiqqan TOPSIS usuli muqobillarni ideal va antiideal yechimgacha bo'lgan masofa bo'yicha tartiblaydi [6]. M. Behzadian va hammualliflari TOPSIS ning ta'minot zanjiri, energetika, biznes va marketing kabi sohalardagi tatbiqlarini tizimlashtirib, usulning AHP kabi vaznlash usullari bilan birgalikda keng qo'llanishini qayd etgan [2]. E. Zavadskas va Z. Turskis iqtisodiy masalalarda bir nechta usul natijalarini solishtirish qaror ishonchliligini oshirishini ta'kidlagan [11].

O'zbek tadqiqotchilari ishlarida davlat byudjeti barqarorligi asosan daromadlar ijrosi va soliq tarkibi jihatidan o'rganilgan. N. Ramozonov byudjet daromadlarida egri soliqlar ulushining yuqoriligi va daromadlarning bir necha manbaga bog'liqligi davlat moliyasi barqarorligiga ta'sir qilishini ko'rsatgan [18]. Sharh natijalari fiskal risk nazariyasi va ko'p mezonli usullar alohida-alohida yaxshi ishlab chiqilganini, biroq ularni byudjet taqsimoti jarayoniga bog'lab, defitsit, kvazifiskal kreditlash, qarz va daromad qoplanishini yagona integral ko'rsatkichga keltiruvchi amaliy metodika O'zbekiston sharoitida yetarli ishlab chiqilmaganini ko'rsatdi. Maqolaning ilmiy yangiligi shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot uch bosqichda bajarildi. Birinchi bosqichda fiskal riskni ifodalovchi oltita mezon tanlandi: K_1 - tuzatilgan byudjet defitsiti; K_2 - siyosiy yo'naltirilgan (policy-based) kreditlash, ya'ni byudjet mablag'lari hisobidan iqtisodiyotga beriladigan kreditlarning sof hajmi; K_3 - davlat qarzi; K_4 - tashqi qarz; K_5 - tuzatilgan xarajatlarning tuzatilgan daromadlar bilan qoplanish darajasi; K_6 - real YaIM o'sishi. Dastlabki to'rt mezon o'sganda risk ortadi, oxirgi ikkitasi o'sganda risk kamayadi. Mezonlar XVJ tomonidan 2025-yilgi IV modda bo'yicha maslahatlashuv yakunida e'lon qilingan asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar jadvalidan olindi [7]. Muqobillar sifatida 2022-2025-yillar olindi, 2025-yil ma'lumotlari XVJ baholashi hisoblanadi. Yagona manbadan foydalanish ko'rsatkichlar ta'rifi va YaIM qiymatining bir xil bo'lishini ta'minlaydi.

Ikkinchi bosqichda mezonlar vazni AHP usulida aniqlandi [9]. Saaty shkalasi (1-9) bo'yicha juftlik taqqoslash matritsasi muallif tomonidan byudjet jarayoni amaliyoti va qonunchilikdagi ustuvorliklar asosida tuzildi: defitsit va davlat qarzi teng ahamiyatli va eng muhim mezon, kvazifiskal kreditlash va daromad qoplanishi ulardan ikki baravar kam ahamiyatli, tashqi qarz va iqtisodiy o'sish yordamchi mezon deb baholandi. Vaznlar matritsaning eng katta xos soniga mos xos vektoridan topildi, baholar muvofiqligi quyidagi nisbat bilan tekshirildi:

$$CR = \frac{\lambda_{\max} - n}{(n-1) \cdot RI} \quad (1)$$

Bu yerda CR - muvofiqlik nisbati; $\lambda_{\max}$ - juftlik taqqoslash matritsasining eng katta xos soni; n - mezonlar soni; RI - tasodifiy muvofiqlik indeksi, $n = 6$ uchun 1,24 ga teng [9]. $CR \leq 0,10$ bo'lsa, ekspert baholari muvofiq hisoblanadi. Uchinchi bosqichda yillar TOPSIS usulida tartiblandi [6]. Boshlang'ich qiymatlar vektor usulida normallashtirilib, vaznlarga ko'paytirildi, so'ngra har bir yil uchun eng past riskli ideal

nuqtagacha va eng yuqori riskli antiideal nuqtagacha bo'lgan masofa hamda yaqinlik koeffitsiyenti hisoblandi:

$$D_i^{\pm} = \sqrt{\sum_{j=1}^6 (v_{ij} - v_j^{\pm})^2}, \quad C_i = \frac{D_i^{-}}{D_i^{+} + D_i^{-}} \quad (2)$$

Bu yerda v_{ij} - i -yilning j -mezon bo'yicha vaznlangan normallashtirilgan qiymati; v_j^{+} va v_j^{-} - ideal va antiideal qiymatlar (risk oshiruvchi mezonlarda mos ravishda eng kichik va eng katta, risk kamaytiruvchi mezonlarda aksincha); D_i^{+} va D_i^{-} - shu nuqtalargacha bo'lgan masofa; C_i - yaqinlik koeffitsiyenti. C_i birga qanchalik yaqin bo'lsa, yilning fiskal holati eng past riskli holatga shunchalik yaqin. TOPSIS natijasini tekshirish va byudjet amaliyotida oson talqin qilish uchun integral risk indeksi hisoblandi:

$$IRI_i = \sum_{j=1}^6 w_j r_{ij} \quad (3)$$

Bu yerda IRI_i - i -yilning integral risk indeksi; w_j - AHP vazni; r_{ij} - min-max usulida risk yo'nalishiga keltirilgan qiymat: risk oshiruvchi mezonlarda $r_{ij} = (x_{ij} - x_j^{\min}) / (x_j^{\max} - x_j^{\min})$, risk kamaytiruvchi mezonlarda $r_{ij} = (x_j^{\max} - x_{ij}) / (x_j^{\max} - x_j^{\min})$. Indeks 0 dan 1 gacha o'zgaradi va davr ichidagi nisbiy risk darajasini ko'rsatadi. Muallif tomonidan uchta risk zonasi belgilandi: past (0-0,33), mo'tadil (0,33-0,66) va yuqori (0,66-1). Natijalar barqarorligi barcha mezonlarga teng $w_j = 1/6$ vazn berish orqali tekshirildi [11].

Qo'shimcha tekshiruv sifatida har bir mezon vazni navbatma-navbat 50 foizga kamaytirilib va oshirilib, qolgan vaznlar yig'indisi birga teng bo'ladigan qilib qayta normallashtirildi; jami 12 ssenariy bo'yicha yillar tartibi solishtirildi (muallif hisob-kitobi). Yillarni muqobil sifatida tanlash byudjet taqsimoti bo'yicha qaror qabul qiluvchiga joriy yilni oldingi yillar bilan bir xil shkalada solishtirish imkonini beradi. Metodikaning cheklovlari ham mavjud: kuzatuvlar soni to'rtta, min-max normallashtirish esa natijani shu davr ichidagi nisbiy holat sifatida ko'rsatadi. Bunda zonalar chegarasi mutlaq xavf darajasini emas, balki davrdagi eng yaxshi va eng noqulay holatga nisbatan joylashuvni bildiradi. Yangi yil ma'lumotlari qo'shilganda indeks qayta hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlilning birinchi bosqichida fiskal risk mezonlari bo'yicha boshlang'ich ma'lumotlar va AHP usulida aniqlangan vaznlar jamlandi (1-jadval).

1-jadval

Fiskal risk mezonlari, boshlang'ich qiymatlar va AHP vaznlari¹

Belgi	Mezon	Birlik	Riskni	Yillar				AHP vazni
				2022	2023	2024	2025	
K_1	Tuzatilgan byudjet defitsiti	YalMga foizda	oshiradi	3,7	4,0	2,3	2,0	0,275

¹ Manba: XVJ [7] ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan; 2025-yil — XVJ baholashi; defitsit musbat qiymatda berilgan; xarajatlarning qoplanishi tuzatilgan daromadlarning tuzatilgan xarajatlarga nisbati sifatida, AHP vaznlari (1) formula asosida muallif hisob-kitobi.

Belgi	Mezon	Birlik	Riskni	Yillar				AHP vazni
				2022	2023	2024	2025	
K_2	Siyosiy yo'naltirilgan kreditlash	YaIMga foizda	oshiradi	-0,1	0,9	1,0	0,7	0,155
K_3	Davlat qarzi	YaIMga foizda	oshiradi	30,5	32,2	32,6	33,3	0,275
K_4	Tashqi qarz	YaIMga foizda	oshiradi	49,2	54,5	56,2	55,4	0,090
K_5	Xarajatlarning daromad bilan qoplanishi	foizda	kamaytiradi	88,5	86,6	91,7	92,7	0,145
K_6	Real YaIM o'sishi	foizda	kamaytiradi	6,0	6,3	6,5	5,9	0,061

1-jadvalga ko'ra, AHP vaznlari orasida defitsit va davlat qarzi ($w_j = 0,275$) eng katta ulushga ega, kvazifiskal kreditlash va daromad qoplanishi mos ravishda 0,155 va 0,145, tashqi qarz va iqtisodiy o'sish 0,090 va 0,061 vaznga ega bo'ldi. Matritsaning eng katta xos soni $\lambda_{\max} = 6,048$, muvofiqlik nisbati $CR = 0,008$ ga teng bo'lib, 0,10 chegarasidan ancha past, demak, ekspert baholari ichki jihatdan muvofiq. Boshlang'ich ma'lumotlarda mezonlar turli yo'nalishda o'zgargani ko'rinadi. Tuzatilgan defitsit 2023-yildagi 4,0 foizdan 2025-yilda 2,0 foizgacha ikki baravar qisqargan, xarajatlarning daromad bilan qoplanishi 86,6 foizdan 92,7 foizgacha oshgan. Davlat qarzi esa 30,5 foizdan 33,3 foizgacha bosqichma-bosqich o'sgan, kvazifiskal kreditlash 2022-yildagi manfiy qiymatdan (sof qaytarilish) 2024-yilda YaIMning 1,0 foiziga yetgan. Bitta ko'rsatkich bilan baholashda 2025-yil eng xavfsiz yil bo'lib ko'rinsa, qarz ko'rsatkichi bo'yicha u eng yuqori risklidir. Bunday qarama-qarshilik ko'p mezonli baholash zarurligini tasdiqlaydi.

Ikkinchi bosqichda (2) va (3) formulalar asosida yillarning fiskal risk darajasi baholandi (2-jadval).

2-jadval
Fiskal risk darajasining ko'p mezonli baholash natijalari¹

Yil	D_i^+	D_i^-	C_i	TOPSIS bo'yicha o'rni	IRI_i	Risk zonasi	Teng vaznda C_i	Teng vaznda IRI_i
2022	0,075	0,114	0,603	1	0,384	mo'tadil	0,725 (1)	0,396 (1)
2023	0,135	0,011	0,078	4	0,816	yuqori	0,095 (4)	0,768 (4)
2024	0,113	0,075	0,398	3	0,515	mo'tadil	0,276 (3)	0,509 (2)
2025	0,083	0,093	0,530	2	0,528	mo'tadil	0,415 (2)	0,602 (3)

2-jadval natijalariga ko'ra, ko'rib chiqilgan davrda eng yuqori fiskal risk 2023-yilga to'g'ri keldi: TOPSIS yaqinlik koeffitsiyenti $C_i = 0,078$ bo'lib, bu yil antiideal nuqtaga deyarli tushgan, integral indeks 0,816 ga teng va yuqori zonada joylashgan. Natija shu yilda defitsit, daromad qoplanishi va kvazifiskal kreditlash bo'yicha

¹ Manba: 1-jadval ma'lumotlari asosida (1)-(3) formulalar bo'yicha muallif hisob-kitobi; qavs ichida — teng vaznlardagi o'rin (1 — eng past risk).

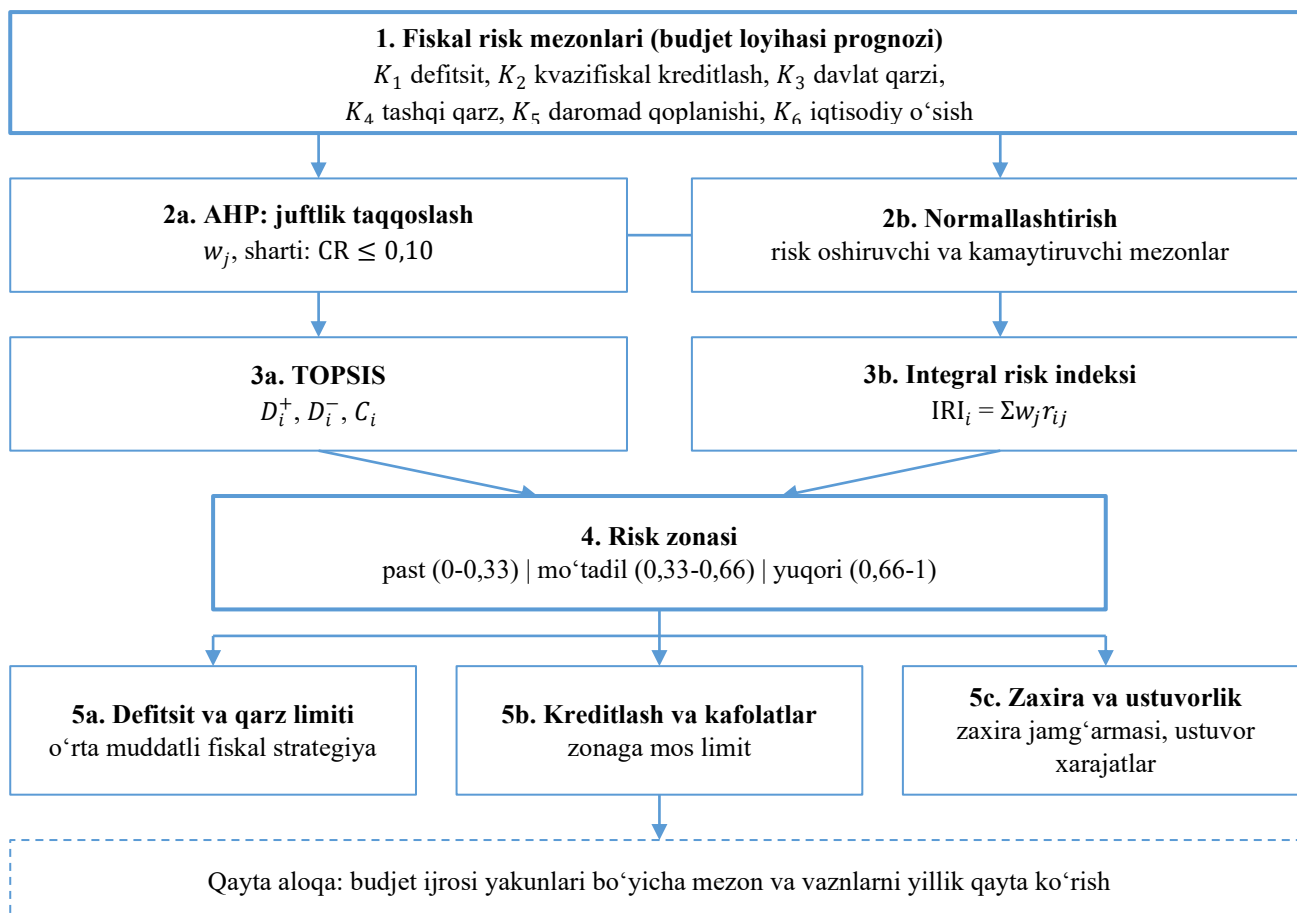
ko'rsatkichlar bir vaqtda noqulay bo'lgani bilan izohlanadi. Eng past risk 2022-yilda kuzatildi ($C_i = 0,603$, $IRI_i = 0,384$): defitsit nisbatan yuqori bo'lsa-da, qarz darajasi past, byudjet kreditlari esa sof qaytarilish rejimida edi. 2024-2025-yillarda integral indeks 0,515 va 0,528 ga tushib, risk mo'tadil zonaga qaytdi. Bu natijaga asosan defitsitning qisqarishi va xarajatlarning daromad bilan qoplanishi oshgani hisobiga erishildi.

2024 va 2025-yillar o'rtasidagi tartib usulga qarab farq qildi. TOPSIS 2025-yilni ($C_i = 0,530$) 2024-yildan ($C_i = 0,398$) xavfsizroq deb baholadi, integral indeks esa 2024-yilni biroz past riskli deb ko'rsatdi. Farqning sababi usullarning tabiatida: TOPSIS evklid masofasi orqali bir nechta mezonda eng noqulay qiymatga ega yilni ko'proq jarimalaydi, 2024-yil esa kvazifiskal kreditlash (1,0) va tashqi qarz (56,2) bo'yicha davrdagi eng yuqori qiymatga ega. Integral indeks esa kompensatsion xususiyatga ega bo'lib, 2025-yildagi davlat qarzining eng yuqori darajasi (33,3) va o'sishning sekinlashuvini to'liq hisobga oladi. Teng vaznlarda ham 2023-yil eng riskli, 2022-yil eng past riskli bo'lib qoldi, 2024-2025-yillar esa ikkala vazn tizimida ham mo'tadil zonada joylashdi. Demak, ikki yilni bir xil risk zonasida deb qarash maqsadga muvofiq.

Vaznlar bo'yicha sezgirlik tahlili natijalarning barqarorligini tasdiqladi. 12 ta ssenariyning barchasida 2023-yil ikkala usulda ham eng yuqori riskli yil bo'lib qoldi, uning integral indeksi 0,786 dan pastga tushmadi, ya'ni har doim yuqori zonada joylashdi. 2022-yil integral indeks bo'yicha 12 ta ssenariyda, TOPSIS bo'yicha 10 ta ssenariyda eng past riskli yil bo'ldi; qolgan ikki holatda, ya'ni defitsit vazni oshirilganda yoki kvazifiskal kreditlash vazni kamaytirilganda, birinchi o'ringa 2025-yil chiqdi. TOPSIS barcha ssenariylarda 2025-yilni 2024-yildan xavfsizroq deb baholadi, integral indeks esa 8 ta ssenariyda 2024-yilni biroz past riskli deb ko'rsatdi (muallif hisob-kitobi). Demak, eng yuqori risk yilini aniqlash vaznlarga bog'liq emas, o'rta zonadagi yillar tartibi esa siyosiy ustuvorlikka, aniqrog'i joriy defitsit va to'plangan qarzdin qaysi biriga ko'proq ahamiyat berilishiga bog'liq. Bu holat vaznlarni byudjet jarayoni ishtirokchilari bilan kelishib olish muhimligini ko'rsatadi.

Integral indeks tarkibi risk manbasini aniqlash imkonini beradi. 2025-yilda indeksning 52 foizi davlat qarzi mezoniga, 21 foizi kvazifiskal kreditlashga to'g'ri keldi, defitsit va daromad qoplanishi mezonlarining hissasi nolga teng bo'ldi (muallif hisob-kitobi). Boshqacha aytganda, joriy byudjet balansi bo'yicha erishilgan yutuq mustahkamlangan, keyingi bosqichda e'tibor qarz dinamikasi va byudjetdan tashqari kreditlashga qaratilishi kerak. Bu xulosa XVJ ijroiya kengashining tashqi qarz limitlariga rioya qilish, davlat korxonalari va davlat-xususiy sheriklikdan kelib chiqadigan risklarni monitoring qilish bo'yicha tavsiyalari [7] hamda shartli majburiyatlar byudjetga kechikib ta'sir qilishi haqidagi xalqaro dalillar [3] bilan mos keladi. Rasmiy ma'lumotlarda 2025-yil oxirida qarzning YaIMga nisbati 31,9 foiz [19] qilib ko'rsatilgan, XVJ baholashi esa 33,3 foiz. Farq qarz qamrovi va YaIM baholashidagi metodik tafovut bilan bog'liq, ikkala qiymat ham qonuniy 60 foizlik chegaradan [15] ancha past.

Olingan natijalar asosida byudjet mablag'larini taqsimlash jarayonida moliyaviy risk darajasini ko'p mezonli baholash modeli ishlab chiqildi (1-rasm).

1-rasm. Byudjet taqsimotida fiskal riskni ko'p mezonli baholash modeli¹

1- Izoh: K_1-K_6 - 1-jadvaldagi mezonlar; w_j - AHP vazni; C_i - TOPSIS yaqinlik koeffitsiyenti; IRI_i - integral risk indeksi; uzun chiziqli blok qayta aloqa bosqichini bildiradi.

1-rasmda model besh bosqichdan iborat. Birinchi bosqichda fiskal risk mezonlari byudjet loyihasidagi prognoz qiymatlar asosida shakllantiriladi. Ikkinchi bosqichda AHP orqali vaznlar aniqlanib, $CR \leq 0,10$ sharti tekshiriladi, parallel ravishda ma'lumotlar risk yo'nalishiga keltiriladi. Uchinchi bosqichda TOPSIS va integral indeks bir vaqtda hisoblanadi; ikki usul natijasi bir xil zonani ko'rsatsa, xulosa ishonchli hisoblanadi. To'rtinchi bosqichda risk zonasi aniqlanadi va beshinchi bosqichda u byudjet taqsimoti qarorlariga o'tkaziladi: defitsit va qarz limitlari, kvazifiskal kreditlash va kafolatlar hajmi hamda zaxira jamg'armasi miqdori zonaga mos belgilanadi. Qayta aloqa bloki byudjet ijrosi yakunlari bo'yicha mezonlar va vaznlarni har yili qayta ko'rib chiqishni nazarda tutadi. Model Byudjet kodeksidagi fiskal strategiya jarayoniga [14] va Fiskal strategiyadagi fiskal tavakkalchiliklar bahosiga [17] tabiiy ravishda qo'shiladi.

¹ Manba: Saaty [9], Hwang va Yoon [6] usullari va Cebotari va boshq. [4] yondashuvi asosida muallif ishlanmasi.

Modelni amaliyotda qo'llash tartibi quyidagicha bo'lishi mumkin. Kelgusi yil byudjet loyihasi tayyorlanayotganda defitsit, qarz, byudjet kreditlari va daromadlar prognozi 1-jadvaldagi mezonlarga keltiriladi va oldingi yillar qatoriga qo'shib, indeks qayta hisoblanadi. Agar prognoz yili mo'tadil zonada bo'lsa, xarajatlarning ustuvorliklari o'zgarishsiz qoladi; indeks yuqori zonaga yaqinlashsa, avvalo indeksga eng katta hissa qo'shayotgan mezon bo'yicha chora ko'riladi. Masalan, 2025-yil tarkibida qarz mezoni ustun bo'lgani uchun yangi tashqi qarz jalb qilishda imtiyozli shartlarga va eksport tushumi yaratadigan loyihalarga ustuvorlik berish mantiqan to'g'ri keladi. Bunday yondashuv risk baholashini hisobot vositasidan byudjet taqsimotini boshqarish vositasiga aylantiradi.

Model hududiy darajada ham qo'llanishi mumkin. 2025-yilda mahalliy byudjetlar bo'yicha jami taqchillik 37,9 trln so'mni tashkil etgan [16]. Tuman va viloyat byudjetlari uchun mezonlar sifatida daromadlarning xarajatlarni qoplash darajasi, yuqori byudjetdan olinadigan transfertlar ulushi va daromadlar tarkibidagi barqaror soliqlar hissasidan foydalanish mumkin. Bu yondashuv daromadlarning bir necha manbaga bog'liqligi risklari [18] haqidagi xulosalarni amaliy vositaga aylantiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot byudjet mablag'larini taqsimlash jarayonida moliyaviy risk darajasini bitta ko'rsatkich bilan emas, balki mezonlar tizimi orqali baholash aniqroq natija berishini ko'rsatdi. AHP usuli bilan aniqlangan vaznlar ichki jihatdan muvofiq bo'ldi (muvofiqlik nisbati 0,008). O'zbekistonning 2022-2025-yillardagi ma'lumotlari bo'yicha TOPSIS va integral risk indeksi bir xil asosiy xulosani berdi: fiskal risk 2023-yilda eng yuqori darajaga chiqqan, 2024-2025-yillarda defitsitning ikki baravar qisqarishi va daromad qoplanishining oshishi hisobiga mo'tadil zonaga qaytgan. Natija teng vaznlarda va 12 ta sezgirlik ssenariysida ham saqlanib qoldi. Integral indeks tarkibi keyingi davrda asosiy e'tiborni qarz dinamikasi va byudjetdan tashqari kreditlashga qaratish lozimligini ko'rsatdi. Olingan natijalar asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi.

1. Davlat byudjeti loyihasini tayyorlash bosqichida prognoz ko'rsatkichlar asosida integral risk indeksini hisoblash va uni fiskal strategiyadagi fiskal tavakkalchiliklar bahosiga ilova sifatida kiritish maqsadga muvofiq.

2. Kvazifiskal kreditlash va davlat kafolatlari limitini risk zonasiga bog'lash: mo'tadil zonada yangi majburiyatlarni o'rta muddatli limit doirasida, yuqori zonada esa faqat ustuvor loyihalar uchun qo'shimcha baholashdan so'ng berish tavsiya etiladi.

3. Ekspert vaznlarini tasdiqlashda AHP muvofiqlik nisbatini 0,10 dan oshmaslik shartini majburiy qilish va natijani teng vaznlar yoki boshqa usul bilan solishtirish orqali tekshirib borish zarur.

4. Qarz tarkibida tashqi manbalar ulushi yuqori bo'lgani uchun integral indeksga valyuta kursi va qayta moliyalashtirish riskini ifodalovchi qo'shimcha mezonlarni bosqichma-bosqich kiritish lozim.

5. Metodikani viloyat va tuman byudjetlari uchun moslashtirib, transfertlar ulushi va daromadlarning xarajatlarni qoplash darajasi kabi mezonlar asosida mahalliy byudjetlar risk reytingini yuritish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Baldacci, E., Petrova, I., Belhocine, N., Dobrescu, G., & Mazraani, S. (2011). Assessing fiscal stress (IMF Working Paper No. 11/100). International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781455254316.001>
2. Behzadian, M., Khanmohammadi Otaghsara, S., Yazdani, M., & Ignatius, J. (2012). A state-of the-art survey of TOPSIS applications. *Expert Systems with Applications*, 39(17), 13051-13069. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2012.05.056>
3. Bova, E., Ruiz-Arranz, M., Toscani, F. G., & Ture, H. E. (2019). The impact of contingent liability realizations on public finances. *International Tax and Public Finance*, 26(2), 381-417. <https://doi.org/10.1007/s10797-018-9496-1>
4. Cebotari, A., Davis, J., Lusinyan, L., Mati, A., Mauro, P., Petrie, M., & Velloso, R. (2009). Fiscal risks: Sources, disclosure, and management. International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=22362.0>
5. Ghosh, A. R., Kim, J. I., Mendoza, E. G., Ostry, J. D., & Qureshi, M. S. (2013). Fiscal fatigue, fiscal space and debt sustainability in advanced economies. *The Economic Journal*, 123(566), F4-F30. <https://doi.org/10.1111/ecoj.12010>
6. Hwang, C.-L., & Yoon, K. (1981). Multiple attribute decision making: Methods and applications. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-48318-9>
7. International Monetary Fund. (2025). IMF Executive Board concludes 2025 Article IV consultation with the Republic of Uzbekistan (Press Release No. 25/206). <https://www.imf.org/en/News/Articles/2025/06/18/pr-25206-uzbekistan-imf-executive-board-concludes-2025-article-iv-consultation>
8. Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2010). Growth in a time of debt. *American Economic Review*, 100(2), 573-578. <https://doi.org/10.1257/aer.100.2.573>
9. Saaty, T. L. (1990). How to make a decision: The analytic hierarchy process. *European Journal of Operational Research*, 48(1), 9-26. [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(90\)90057-I](https://doi.org/10.1016/0377-2217(90)90057-I)
10. Vaidya, O. S., & Kumar, S. (2006). Analytic hierarchy process: An overview of applications. *European Journal of Operational Research*, 169(1), 1-29. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2004.04.028>
11. Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2011). Multiple criteria decision making (MCDM) methods in economics: An overview. *Technological and Economic Development of Economy*, 17(2), 397-427. <https://doi.org/10.3846/20294913.2011.593291>
12. Власов С. Исследование устойчивости государственных финансов России // Вопросы экономики. 2011. № 7. С. 102-119. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2011-7-102-119>
13. Власов С.А., Дерюгина Е.Б., Власова Ю.А. Исследование устойчивости государственных финансов России в краткосрочном и долгосрочном периодах // Вопросы экономики. 2013. № 3. С. 33-49. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2013-3-33-49>
14. O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 26-dekabrdagi O'RQ-360-son Byudjet kodeksi. <https://lex.uz/docs/2304138>

15. O‘zbekiston Respublikasining 2023-yil 29-apreldagi O‘RQ-836-son “Davlat qarzi to‘g‘risida”gi Qonuni. <https://lex.uz/uz/acts/-6446817>
16. Davlat byudjetining 2025-yildagi ijrosi. Defitsit - 39 trln so‘mgacha qisqardi. (2026, 25-mart). Kun.uz. <https://kun.uz/news/2026/03/25/davlat-byudjetining-2025-yildagi-ijrosi-defitsit-39-trln-somgacha-qisqardi>
17. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. (2025, 29-iyul). O‘zbekiston Respublikasining 2026-2028-yillarga mo‘ljallangan Fiskal strategiyasi ishlab chiqildi. <https://gov.uz/oz/imv/news/view/73599>
18. Ramozonov, N. M. (2024). Davlat byudjeti daromadlari ijrosi davlat moliyasi barqarorligining omili sifatida. O‘zbekiston sug‘urta bozori, 1(12), 53-55. https://doi.org/10.55439/INS/vol1_iss12/237
19. O‘zbekistonning davlat qarzi bir yilda \$6,6 mlrddan ortiqqa oshib, \$46,8 mlrdga yetdi. (2026, 23-fevral). Spot.uz. <https://www.spot.uz/oz/2026/02/23/public-debt/>

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:
Ingliz tili muharriri:
Rus tili muharriri:
Musahhih:
Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Karimova Shirin Zoxid qizi
Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, sentabr, 9-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi** rayosatining **2024-yil 04-oktabrdagi 362/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. ГОСТ 7.56-2002 " Seriyali nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**